

שערי ירושלים בתיאור מוקדסי—הצעת זיהוי חדשה על-פי מקורות ביזאנטיים

יורם צפרי

בתיאור ירושלים על-ידי הגיאוגרף הערבי המפורסם מוקדסי, משנת 985 לספירה, נמנים שמונה שערי ברזל בחומת העיר: 1. באב צהיון (שער ציון); 2. באב את-תיה (שער מדבר הנדודים); 3. באב אל בֶּלָאט (שער הארמון, או שער הרחבה המרוצפת); 4. באב ג'ב ארמיא (שער בור ירמיהו); 5. באב סילוואן (שער השילוח); 6. באב א-ריחא (שער יריחו); 7. באב אל עמוד (שער העמוד); 8. באב מחראב דאוד (שער מקום תפילת דוד).¹

על-פי הזיהויים המקובלים במחקר, למשל של לה סטראנג', וונסאן ואבל או מִיֶקֶל,² עולה, שמוקדסי מנה את השערים בסדר מקרי וללא רציפות כלשהי. הגילוי של מגדל שער מן המאה הי"ג לספירה בחפירותיו של מ' ברושי, כ-100 מ' ממזרח לשער ציון של ימינו³ עורר את מ' שרון ואת המחבר לבדוק מחדש את זיהוי השערים ברשימת מוקדסי. שרון חזר והציע, בעקבות קלרמן-גאנו,⁴ לתקן, על-ידי השמטת נקודה אחת בראש האות הערבית ת את הקריאה באב את-תיה לבאב א-נֶה ולקשור את השם עם הכנסיה המפורסמת של מרים אֵם האלהים, שהשלים יוסטיניאנוס בירושלים, ואשר נודעה בעיקר בכינויה 'נִיָּאָה' (ביוונית: 'החדשה'). שרידי כנסיה זו נתגלו ברובע היהודי, בעיקר בחפירות נ' אביגד,⁵ בקירבת-מקום יחסית למגדל השער האיובי שחשף ברושי. כך נמצא חיזוק להנחה, שאמנם היה, בסמוך למקום שבו חשף ברושי שער מן המאה הי"ג, שער קדום יותר מן המאה הי' — ימי מוקדסי — אשר נקרא על שם הניאה.

1. מוקדסי, עמ' 167. הציטוט על-פי G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, London 1890, pp. 212–213.
2. שם, עמ' 217–212, Fig. 940–941, L.H. Vincent & F.M. Abel, *Jerusalem nouvelle*, II, Paris 1926, pp. 384; F.M. Abel, in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, VII (1927), cols. 2305–2306, s.v. 'Jérusalem'; A. Miquel, 'Jérusalem arabe, notes de topographie historique', *Bulletin d'études orientales*, XVI (1958–1960), pp. 7–13.
3. מ' ברושי, 'חפירות חדשות לאורך חומות ירושלים', קדמוניות, מס' 34–35, שנה ט (תשל"ו), עמ' 77–78. תדתי נתונה למגן ברושי על שחלק עמי את תוצאות חפירותיו ועל הערותיו הנדיבות לעצם הדיון שלפנינו.
4. C. Clermont-Ganneau, 'La Néa, ou église de la Vierge de Justinian à Jérusalem', *Recueil d'archéologie orientale*, III, Paris 1900, p. 56.
5. N. Avigad, 'Excavations in the Jewish Quarter of the Old City of Jerusalem', *IEJ*, XX (1970), pp. 137–138; Idem, 'A Building Inscription of the Emperor Justinian and the Nea in Jerusalem', *IEJ*, XXVII (1977), pp. 145–151; M. Ben Dov, 'Discovery of the Nea Church—Jewel of Byzantine Jerusalem', *Christian News from Israel*, XXVI (1977), p. 88.

לבידור שאלה זו ושאלת הסדר הכללי של השערים בחומה הקדישו ד"ר שרון והמחבר דיונים רבים.⁶ במאמר שיתפרסם בנפרד,⁷ ואשר המאמר שלפנינו צריך להיות נקרא כהמשך לו, עתיד שרון לדון בהרחבה בשאלת גלגולו של שער הניאה וכמו־כן גם באספקטים אחרים של הרשימה, בעיקר מבחינת הפילולוגיה הערבית ונוסחי כתבי־היד. המאמר הנוכחי מוקדש כאמור לבידור זיהוי ומיקומם של השערים שבחומה. כדי לבחון שאלה זו חייבים אנו להקדים ולברר עניין אחר השנוי במחלוקת — מה היה תוואי מהלכה של החומה אותה תיאר מוקדסי בספרו.

מהלך חומת ירושלים בימי מוקדסי

במקום אחר כבר ניסינו לבסס את הטענה, שחומת ירושלים שהכיר ותיאר מוקדסי, עברה, פחות או יותר, באותו התוואי, שכיום עוברת בו חומת ירושלים התורכית.⁸ לפי שעה אין שום נתון ארכיאולוגי שיסייע לבידור מקומו של השער המזרחי — שער יריחו — הוא השער השישי ברשימה. אך קשה להטיל ספק בדעה המקובלת, המבקשת למקמו בקירבת־מקום רבה, או אף ממש מתחת ליסודו של שער האריות התורכי. השער הצפוני — שער העמוד, הוא השביעי בסדר, מצוי היה מתחת ליסודות שער שכס התורכי, אשר נקרא עד היום כפי תושבי העיר הערביים באב אל עמוד. זאת אנו למדים מן העובדה שבמקום נתגלו שרידי השער הרומאי־ביזאנטי על־ידי המילטון.⁹ ושרידים של השער הצלבני על־ידי הנסי.¹⁰ השער המערבי — מקום תפילת דוד — הוא האחרון ברשימה, היה בנוי קרוב לוודאי כמה עשרות מטרים ממזרח לשער יפו של ימינו, במרכז הרחבה הפנימית שלפני השער. זאת למדים אנו מחפירותיו של ג'והנס, אשר הראו, כי הצלבנים היו הראשונים להעתיק את החומה מערבה לתוואי הנוכחי של שער יפו.¹¹ שרידים של חומה קדם־צלבנית נתגלו בחפירות המצודה, אך לא נתגלו שם שרידי שער. סבירה ביותר היא ההנחה, ששער זה מוקם מצפון 'למגדל־דוד', הוא 'מחראב דאוד', ממש על מקום פרשת המים בין הנהל היורד מזרחה בכיוון הר הבית (מתחת לרחוב דוד של ימינו) לבין הערוץ היורד מערבה אל גיא בן הינום.

המהלך המדויק של החומה בדרום, עניין העומד במרכז המאמר, הוא הרבה יותר קשה לבידור. היטב מוכרים לנו שני קווי חומה, שהיו קיימים בדרומה של העיר ואשר שימשו לחילופין מאז ימי הבית השני. אחת היא 'החומה הראשונה', כפי שכינה אותה יוסף בן מתתיהו, שנוסדה בידי החשמונאים. זו נבנתה מעל המדרון הדרומי של הר ציון וכללה בתוך העיר פנימה את הר ציון ומורדותיו, את

6 לראשונה נדון הנושא בהרצאה פומבית במסגרת הקתדרה לתולדות ארץ־ישראל ביד יצחק בן־צבי בירושלים, כ"ז בדצמבר 1975. כמו כן ראה תמצית הדברים אצל י' צפרי, 'ציון—הגבעה הדרומית מערבית ומקומה בהתפתחות העיר ירושלים בתקופה הביזאנטית' (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור), ירושלים השל"ה, עמ' 272–274.

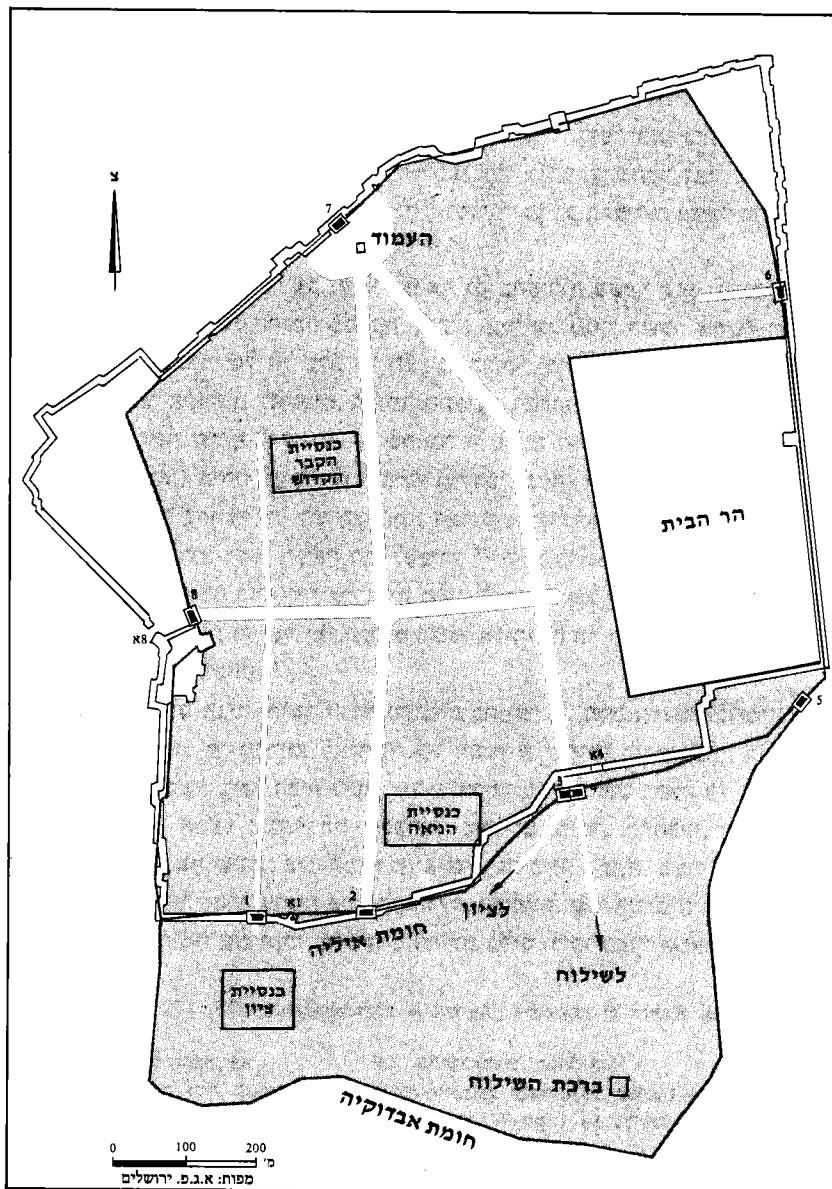
7 עתיד להתפרסם. תודתי נתונה לד"ר משה שרון על שחלק עמי את ידיעותיו ובקיאותו הרבה במקורות הערביים ובלשון הערבית של התקופה ועל עצם הצעתו לדון בנושא במשותף.

8 M. Broshi & Y. Tsafir, 'The Excavations at Zion Gate, Jerusalem', *IEJ*, XXVII (1977), pp. 28–37

9 R.W. Hamilton, 'Excavations against the North Wall of Jerusalem 1937–1938', *QDAP*, X (1944), pp. 1–26

10 J.B. Hennessy, 'Preliminary Report on Excavations at the Damascus Gate, Jerusalem', *Levant*, II (1970), pp. 22–27

11 C.N. Johns, 'The Citadel, Jerusalem', *QDAP*, XIV (1950), pp. 152–158

חומות ירושלים ושעריה בימי מוקדסי. החומה העות'מאנית הנוכחית מופיעה בקו כפול; חומות העיר הביזאנטית והערבית בקו יחיד

שערים (בסוגריים — שמות השערים כיום): 1 — באב צהיון (א1 — שער ציון); 2 — באב את'תיה; 3 — באב אל קלאט; 4 — באב ג'ב ארמיה (א4 — שער האשפות); 5 — באב סילוואן; 6 — באב א'ריחא (שער האריות); 7 — באב אל עמוד (שער שכם); 8 — באב מחראב דאוד (א8 — שער יפו)
 הערה: הרחובות המופיעים על גבי המפה הם רחובות העיר הביזאנטית, אשר חלו בהם שינויים הדרגתיים במהלך התקופה הערבית

הגבעה הדרומית-מזרחית, היא 'עיר דוד' ואת איזור השילוח שבין שתי הגבעות. הקו האחר הותר מחוץ לתחום העיר המוגן את רוב שטחם של המקומות שנוכרו למעלה. בתוואי מהלכו של קו זה נבנתה לימים החומה התורכית המשמשת עד זמננו. החפירות האחרונות אכן הראו שהחומה התורכית נבנתה על-גבי חומה קדומה יותר, אשר התקיימה בתקופה האיובית. חומה זו נתגלתה לראשונה בידי מרגובסקי סמוך לבורג' כברית,¹² על-ידי ברושי והמחבר לצד שער ציון מפנים לחומה,¹³ על-ידי ברושי בחפירה שנוכרה למעלה¹⁴ ועל-ידי בן דב בחפירות שלצד החומה התורכית מבחוץ, בקטע שבין שער האשפות ובורג' כברית.¹⁵

הן בחפירת ברושי הן בחפירת בן דב, וכפי הנראה גם בחפירות בשער ציון נחשפו מגדלי שער. תאריך מדויק לזמן קיומה של החומה מספקת כתובת בניה של מגדל השער שחשף ברושי, משנת 1212 לספירה, ימי שלטונו של אל מלכ אל מעט'ם. ברושי ובן דב שותפים לדעה שאותה החומה נתקיימה גם בתקופה הקדמת לאיובים, כלומר התקופה הצלבנית, או אף קודם להם. מקובל על המחבר — ואף ברושי שותף לדעה זו — שחומה זו עצמה (או חומה שקדמה לה והיתה בנויה במקורב באותו התוואי) היתה קיימת כבר בימי מוקדסי, בסוף המאה הי' לספירה.

לראשונה נבנתה חומה בתוואי זה, כפי שמראות העדויות הארכיאולוגיות והספרותיות, כבר בימי איליה קפיטולינה הרומית, בסוף המאה הג' לספירה.¹⁶ שלא כדוגמת החומה התורכית מן המאה הט"ז, אשר סוגרת אל חומת הר הבית הדרומית סמוך לאמצעה של האחרונה, ליד 'השער הכפול', נראה היה שהחומה הרומית וזו של ימי הביניים הגיעו אל חומת הר הבית מזרחה מכאן, אל הפינה הדרומית-מזרחית של המיתחם.¹⁷

ההוכחה שמוקדסי אמנם הכיר ותיאר חומה העוברת בתוואי זה, מתבארת מתולדותיה של החומה האחרת, העוברת כ-300 מ' מדרום. ראשיתה של חומה זו 'החומה הראשונה', בתקופת מלכות החשמונאים והיא שימשה בימי הבית השני, עד שנהרסה בידי טיטוס בשנת 70 לספירה. החומה עמדה בתורבותיה עד אמצע המאה הה' לספירה. בינתיים נבנתה, כתחליף, החומה של איליה קפיטולינה המצמצמת את שטח העיר המוגן והיא שימשה כ-150 שנה. סמוך לאמצע המאה הה' נבנתה 'החומה הראשונה' מחורבותיה בידי הקיסרית אבדוקיה. שני השלבים בתולדות החומה — 'החומה הראשונה' ו'חומת אבדוקיה' נחשפו בחפירות בליס ודיקי בסוף המאה הי"ט.¹⁸ בחפירות

I. Margovski, 'Bordj Kabrit et environs (chronique archéologique)', *RB*, LXXVIII (1971), pp. 12 597-598

13 ברושי וצפריר (לעיל, הערה 8). 14 ברושי (לעיל, הערה 3).

15 מ' בן דב, דפים למורי דרך, הוצאת משרד התיירות ירושלים, ינואר 1976, עמ' 20-16.

16 על קטעים של חומה זו בצפון העיר ראה: המילטון (לעיל, הערה 9), עמ' 1-53. על קטעים של חומה זו במערב ראה: ג'ונס (לעיל, הערה 11). כללית על תוואי חומת ירושלים בתקופה הרומית ראה: M. Avi-Yona, in: *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, II, Jerusalem 1976, pp. 610-611, s.v. 'Jerusalem'; Y. Tsafir, in: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, III, Stuttgart 1975, cols. 544-552, s.v. 'Jerusalem'

17 זאת כמנוגד למה שהציע המחבר (ראה לעיל, הערה 16), ציור 8, שם מחוברת החומה להר הבית בפניה הדרומית-מערבית. שרידים של שתי חומות אלה, זו שמימי הביניים והאחרת, המיוחסת לסוף ימי איליה והמצויה מעט דרומה לה, נתגלו בחפירות מזר מדרום להר הבית. ראה בן דב (לעיל, הערה 15), עמ' 12, 14.

18 החומה המאותרת שחשפו בליס ודיקי עם החומה המיוחסת במקורות לאבדוקיה היה שיק, ראה אצל: F.J. Bliss, *Excavations of Jerusalem 1894-1897*, London 1898. הראשון שיהיה את J.N. Dalton, 'Note on the First Wall of Excavations of Jerusalem', *PEFQSt* (1894), p. 254 וכן דלטון 'Ancient Jerusalem and the Present Excavations', *PEFQSt* (1895), pp. 26-29

קנין שב ונתאשר השיך של השלב המאוחר לתקופה הביזאנטית.¹⁹ 'חומת אבדוקיה' שימשה כקו מגן דרומי מאז אמצע המאה ה', אך אין אנו יודעים בוודאות מתי ניטשה. רמזים אחדים שבמקורות הביזאנטיים, ובמיוחד תיאור ירושלים במפת מידבא, מראים ש'חומת איליה' המשיכה להתקיים, לפחות באופן מקוטע, כחומה פנימית גם במשך התקופה הביזאנטית.²⁰ כאשר נעזבה 'חומת אבדוקיה', שבו והשלימו את 'חומת איליה' לקו רצוף, על מנת שתשמש קו הגנה דרומי. כשם שהיתה הבנייה של 'חומת אבדוקיה' סמל וביטוי לגידולה ועלייתה של העיר בתקופה הביזאנטית, כך סימלה נטישת החומה ונסיגת הביצור צפונה שלב של ירידה במצבה של ירושלים. ירידתה של ירושלים היתה חלק מתהליך כללי של התדלדלות יישובים של ארץ-ישראל בכלל, שהחריף במיוחד החל מן התקופה העבאסית. בכל זאת מפתיע חסרונו של מקור מפורש, המספר על הרקע להחלטה לצמצם את שטח העיר המוגן בפאת דרום.²¹

גם המחקר הארכיאולוגי אינו מסייע בתיארוך המדויק של החלפת החומות, אלא באופן כללי ביותר. מחד אנו למדים מן החפירות שחומת אבדוקיה שימשה כחומת עיר במאה השביעית, מאידך יש הוכחה ברורה שהחומה המצמצמת היתה קיימת במאה ה"ג. כדי לצמצם תחום-זמנים רחב מדי זה עלינו לשוב אל המקורות ההיסטוריים. רוב התיאורים הנוגעים לענייננו הם תיאורים של צליינים נוצרים. אלה היו מעוניינים בעיקר במקומות הקדושים, בכנסיות ובמנזרים ואינם כוללים כמעט תיאורים גיאוגרפיים לשמם. כדי לברר אם מצוי היה הר ציון בתוך העיר או מחוצה לה, עלינו לבדוק את מה שנאמר על הכנסיות והמנזרים שבאותו המקום, אם הם בפנים החומה או מחוצה לה; בעיקר חשובות הזכרות של כנסיית ציון, לימים המקום המסורתי של פטירת מרים (דורמיטיו), קבר דוד וחדר הסעודה האחרונה (קנאקולום).

במפת מידבא, מן המחצית השנייה של המאה ה' לספירה, מתוארות כנסיית ציון וכנסיית השילוח בתוך תחום החומות. תמונה דומה עולה מתיאור ירושלים של ארקולפוס — בידי אדמנוס — המתאר את העיר סביב שנת 680 לספירה, אם כי יש קשיים ניכרים בשחזור הטקסט המקורי.²² במחצית הראשונה של המאה ה' ביקר בירושלים וויליבאלדוס וראה את כנסיית ציון בתוך העיר.²³ אחריו, בשנת 870 לספירה, ביקר בה הנזיר ברנרדוס ומצא את כנסיית ציון (בכתב-היד נשתבש השם ל-Sion ל-Simon, אך אין ספק בזיהוי) בתוך העיר. יחד עם כנסיית פטרוס גליקנטה היא נמנית עם הכנסיות שבעיר, בניגוד לכנסיות עמק יהושפט המצויות מחוץ לעיר.²⁴

19 K.M. Kenyon, *Digging Up Jerusalem*, London 1974, pp. 268–270

20 M. Avi-Yona, *Madaba Mosaic Map*, Jerusalem 1954, pp. 50–60; צפריר (לעיל, הערה 16), עמדות 588–575.

21 על-פי דעת אבל (לעיל, הערה 2), עמ' 940, נעזבה החומה הדרומית ושטח העיר צומצם על-ידי השליטים הפטימיים של ירושלים, במטרה לצמצם את אורך קו ההגנה של העיר אחרי ההתקפה של יוהנס צימיסקס בשנת 975 לספירה. קרופוט, המביא את דעת אבל, מסכם את תוצאות חפירותיו שלו בעופל באופן כללי ביותר: 'Zion was inside the walls in the ninth century, outside them in the eleventh'. J.W. Crowfoot, 'Ophel Again', *PEQ*, ראה: (1945), p. 77

22 הקשיים נגרמו בגלל שיטחו של אדמנוס לשלב בתוך הטקסט של ארקולפוס מסקנות וציטטות מתוך התיאור המפורסם של אבכריוס, הקדום לו כדי 240 שנה. וראה על כך אצל צפריר (לעיל, הערה 6), עמ' 174–176.

23 Wilibaldus X, in T. Tobler & A. Molinier (eds.), *Itinera Hierosolymitana et descriptiones Terrae Sanctae*, I, Geneva 1879, p. 291

24 Bernardus Monachus XII, in *ibid.*, pp. 315–316

לפי סדר הזמנים כאן מקומו של תיאור מוקדסי, השנוי במחלוקת. אין הוא מציין במפורש את מהלך החומה ואף לא את היחס שבין הר ציון לבין החומה. למרות זאת נדמה שאפשר להבין מתוך תיאורו את השילוח, שבימיו כבר הוזנה החומה צפונה. דבר זה עולה מדבריו שכפר השילוח והמעין שלרגליו נמצאים מחוץ לעיר²⁵ — ניסוח בלתי אפשרי לו היתה 'חומת אבדוקיה' בשימוש. נאציר אי-חוסרו מעיד על מצב הדברים בשנת 1047, כשישים שנה אחרי מוקדסי. הוא מספר שירושלים מוקפת חומה חזקה ושערי ברזל, ומוסיף שיש ללכת מרחק-מה אל מחוץ לעיר כדי להגיע לברכת השילוח.²⁶ אותה תמונה עצמה עולה, כפי הנראה, מתעודה יהודית מגניזת קאהיר, משנת 1064.²⁷ מפורשים עוד יותר הדברים בתיאור ירושלים ערב הכיבוש הצלבני (סביב 1095): כאן מתואר הר ציון בקירבת העיר אך מחוצה לה.²⁸ מקורות שאחרי הכיבוש הצלבני, בין נוצריים²⁹ בין ערביים³⁰ מבחינים, שגם אחרי הכיבוש הצלבני מצוי היה הר ציון מחוץ לעיר המבוצרת, כלומר, חומת העיר עקבה אחרי התוואי של 'חומת איליה'.

על-פי סידור עוקב זה של המקורות עולה שמוקדסי הוא הראשון בסדרה של מקורות המתארים את ירושלים בגבולותיה המצומצמים. צמצום זה שהותיר את הר ציון, 'עיר דוד' והשילוח מחוץ לעיר אירע במרוצת מאה וחמש-עשרה השנים שבין ביקור ברנרדוס (870 לספירה) לתיאור מוקדסי (985 לספירה). הקו של חומת איליה, אשר עמד בחורבותיו, או שימש בחלקו כקיר פנימי, שב ונעשה גבול העיר, כאשר נבנתה לאורכו חומה חדשה. חומה חדשה זו היא קרוב לוודאי החומה שנחשפה במספר מקומות מתחת ליסודות החומה התורכית.

זיהוים ומיקומם של השערים

כפי שצוין למעלה, אין כל קושי באיתור הכללי של שלושת השערים העיקריים: במזרח (באב א-ריחא), בצפון (באב אל עמוד) ובמערב (באב מחראב דאוד). אך יש קושי רב באיתור חמשת השערים הנוותרים, הם הראשונים ברשימה: באב צהיון, באב את-תיה, באב אל בלאט, באב ג'ב

25 מוקדסי, עמ' 171, אצל לה סטראנג' (לעיל, הערה 1), עמ' 221.

26 נאציר אי-חוסרו, אצל לה סטראנג' שם.

27 מ' גיל, 'שכונות היהודים בירושלים בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה (638–1099 לספירה)', שלם, ב, ירושלים 1976, עמ' 20–21. בתעודה המתוארכת על-ידי גיל לשנת 1064 נזכרים שניים מן השערים שבחומה הדרומית — שער ציון ושער השילוח, שכל אחד מהם עשוי היה להוביל אל מחוץ לחומה, אל הרובע הקראי הקרוי סמרתקה או צלע האלף. גיל מניח שמדובר ב'חומת אבדוקיה' הדרומית. לפיכך הוא נדחף למקם את רובע סמרתקה מחוץ לקו של 'חומת אבדוקיה' כלומר, על המדרון המזרחי התלול של גבעת 'עיר דוד' או ה'עופל'. במקום זה אין די מקום לקיים רובע ואף לא נתגלו כל שרידים מימי הביניים בחפירות המדרון. אם נניח, כפי שניסינו להוכיח, שמדובר בקו 'חומת איליה' המצומצם, הרי באים הדברים על פתרונו ואנו אף זוכים לאינפורמציה הנחדעת ממקורות ביזאנטיים ומאחרים. היא היתה ממוקמת על המדרון המזרחי של הר ציון, או מה שסביר יותר — על גבעת העופל. וראה דיונו המקיף של גיל, והביבליוגרפיה שם, עמ' 33–35, אליה יש להוסיף את הדיון החשוב של מיליק: J.T. Milik, 'La Topographie de Jérusalem vers la fin de l'époque byzantine', *Mélanges de l'Université Saint Joseph*, 1961, pp. 133, 136–137, and esp. pp. 163–167. וראה גם הדיון אצל צפיר (לעיל, הערה 6), עמ' 138–140.

28 טובלר ומולינר (לעיל, הערה 23), עמ' 348.

29 למשל, תיאורו של סיוולף, בתוך: *Palestine Pilgrims' Text Society*, IV, London 1896, p. 19.

דניאל: B. de Khitrowo (ed.), *Itinéraires Russes en Orient*, Geneva 1889, pp. 35–36.

30 למשל, אירדיסי אצל: G. le Strange, 'The Arabic Geographers', *PEFQSt* (1888), p. 34.

ארמיה ובאב סילוואן. אנו מבקשים להראות, שכל השערים האלה מצויים בחומה הדרומית והם נמנו לפי הסדר ממערב למזרח.³¹

המכשול שעמד בפני החוקרים הקודמים והוביל אותם, לפי דעתנו, למסקנות מוטעות, היה מתודולוגי בעיקרו. הם ניסו לזהות את השערים על-פי מקורות מאוחרים למוקדסי, כגון תיאורי מוג'יר א-דין מסוף המאה ה'ט"ו, או מסורות מקומיות מאוחרות בכלל (כך, למשל, מיקמו את באב ג'ב ארמיה בצפון, בגלל המסורת על מערת ירמיהו המראה מקום זה מצפון-מזרח לשער שכם). הרבה יותר סבירה הדרך ההפוכה — הניסיון לזהות את שערי מוקדסי על-פי המקורות שקדמו לזמנו והמסורות שנקבעו לפני זמנו ונתגלגלו עד אליו. אלה משתקפים בעיקר במקורות שמן התקופה הביזאנטית. שרון ציין³² עד כמה מתבאר המושג הסתום באב את-תיה (שער מדבר הנדודים — מדבר סיני) אם נמקמו בדרום, ולא במערב, כפי שהציע לה סטראנג', ונתקן את השם לבאב א-ניה. שהרי הראו החפירות, עד כמה היתה כנסיית הניאה סמוכה למקום מוצאו של הקארדו — רחוב האורך הראשי — של ירושלים הרומית-ביזאנטית אל חומת העיר, שם הותקן ללא ספק שער עיר.

כמו במקרה של הניאה, כך גם במקרה של באב אל בלאט ובאב ג'ב ארמיה, מכון שם השער אל מבנים חשובים שהיו מצויים בסמוך להם בתוך העיר.³³ בדרך כלל קשרו החוקרים את המושג בלאט עם המלה הלטינית — Palatium, כלומר ארמון. אנו מציעים לגזור את המושג מן השם Pilatus, הוא הנציב הרומאי שדן את ישו למוות ושכיתו עמד, כפי שנראה בהמשך, בקירבת השער. בראשונה נהגה השם בערבית לפי שחזורנו בנוסח באב אל פילאט, אך בהמשך הזמן נשתנה ההגייה לבאב אל בלאט, מושג שיש לו פירוש בערבית — 'שער הרחבה המרוצפת'.

בעוד איננו מכירים שום מקור המזכיר Palatium בירושלים (ומלכתחילה מוזר היה להניח קיומה של מלה לטינית זו בירושלים דוברת היוונית), הרי ביתו של פילאטוס היה ידוע היטב; על המדרון היורד לגיא המרכזי (הטירופיאון של ימי הבית), לא רחוק משער האשפות של ימינו. עולה-הרגל מבורדו (333 לספירה) ראה קירות, שהוצגו לפניו כביתו, או הפרטוריום, של פונטיוס פילאטוס; הם נמצאו מימינו, בגיא שמתחתיו, כאשר הלך דרך מרכז העיר לכיוון צפון, אל שער ניאפוליס (שער שכם).³⁴ תיאודוסיוס, במחצית הראשונה של המאה ה'ו' לספירה, מציין את מקומו של הפרטוריום של פילאטוס בעזרת מרחקים מנקודות ידועות אחרות שבעיר. מבית כיפא הוא מונה 100 פאסוס (צעדים-כפולים) עד לפרטוריום של פילאטוס, שם היתה כנסיית סט' סופיה (= 'החכמה הקדושה')

31 עניין שקשה להסבירו הוא עצם קיומם של חמישה שערים בחומה הדרומית לבדה, כאשר ביתר העברים מצוי רק שער אחד. מציאות שערים כה רבים במקום זה אולי מוסברת בכך, שעדיין היו מצויים תושבים רבים על הר ציון ומורדותיו ובגבעת העופל, שעה שהחומה נסוגה. אלה נוקקו לקשר תכופ ונוח עם פנים העיר, הן לצורכי יום יום ובמיוחד בעתות סכנה. כפי שנראה בהמשך, יצומצם קושי זה במידה קטנה אם נניח ששניים מבין השערים אינם אלא שני פתחים של שער אחד.

32 ראה לעיל, עמ' 147, והערה 7.

33 לקבוצה זו שייכים גם באב אל עמד ובאב מחראב דאח. שערים אחרים קרויים על שם היעד אליו הם מוליכים — בין אם מרוחק כמו באב א-ריחא או קרוב כמו באב סלוואן ובאב צהיין.

34 'Itinerarium Burdigalense', CCSL, CLXXV, Turnhout 1965, pp. 16-17

וסמוך לשם נמצא המקום שבו הושלך ירמיהו אל הבור. אחר-כך הוא מוסיף שגם ברכת השילוח מצויה במרחק דומה של 100 פאסוס מבור ירמיהו. מרחק שלישי הוא המרחק מבית פילטאוס לברכת הפרובתיקה — שוב 100 פאסוס בקירוב.³⁵

אם אנו מתייחסים למספרים כפשוטם, אין לתיאור כל אחיזה במציאות (פאסוס אחד שווה 1.48 מ', והמרחקים על כן קצרים מדי). אך לעומת זאת, אם אנו מתייחסים למרחקים באופן יחסי ומשווים אותם זה עם זה, אנו מגיעים לתוצאות מתקבלות על הדעת. במקרה שלפנינו עולה, שבית פילטאוס מצוי בנקודה המרוחקת מרחק שווה מן הפרובתיקה, מברכת השילוח ומכנסיית פטרוס גליקנטה שתיאודוסיוס זיהה אותה כבית כיפא. מקום זה נמצא על-גבי מפת ירושלים הריאלית כמה עשרות מטרים מצפון לשער האשפות של היום.³⁶

נתונים יותר מדויקים מספר בן הלווייה של אנטונינוס מפלקנטיה, במחצית השנייה של המאה השישית. אנטונינוס הגיע אל מקום הפרטוריום ממערב, מכיוון הניאה:

התפללנו בפרטוריום, בו עמד ישו למשפט; שם מצויה עד היום הבסיליקה של סט' סופיה מול חרבות מקדש שלמה, מתחת לרחוב היורד אל מעין השילוח לצד הפורטיקו של שלמה. ובאותה הבסיליקה יש כיסא, שעליו ישב פילטאוס, כאשר שפט את ישו . . . ומכאן באנו אל קשת, שם היה פעם שער קדום לעיר. במקום זה יש מים עכורים, אל תוכם הושלך ירמיהו. ומאותה הקשת יורדים אל השילוח דרך מדרגות רבות. . . .³⁷

תיאור אנטונינוס מאשר את הקירבה הרבה בין בית פילטאוס לבין בור ירמיהו. סמיכות מקום זו מעלה על הדעת שאולי לא היו שני השערים הקרויים על שם בית פילטאוס ועל שם בור ירמיהו אלא שני פתחים של שער כפול בחומת העיר.³⁸ המיקום אינו ניתן לטעות: הנוסע מבורדו מציין שהמקום מצוי בעמק; אנטונינוס מוסיף, שהוא סמוך לרחוב ולא רחוק מהר הבית. מדרגות יורדות מכאן לשילוח ועדיין שרדה בזמנו של אנטונינוס קשת, שפעם היתה שער העיר. אין ספק ששער קדום זה, שעדיין נשתמר, היה, לפני שנבנתה חומת אבדוקיה, שצורה העיקרית של ירושלים בדרום-מזרח. הוא נמצא במוצאו של הקארדו המשני, הוא רחוב האורך שירד לאורך הגיא המרכזי וממנו יצא עולה-הרגל מבורדו את ירושלים על מנת לעלות, דרך השילוח, אל ציון.³⁹ במקומו של שער זה, נבנה לימים השער האחר, שנחשף על-ידי בן דב ושימש עד המאה הי"ג.⁴⁰ בסמוך לו נבנה במאה הט"ז שער האשפות התורכי. ויש חוקרים המבקשים לזהות את השער

35 תיאודוסיוס, 7-8 (CCSL), שם, עמ' 118.

36 על בעיה זו של המרחקים אצל תיאודוסיוס ראה בפירוט אצל צפרייר (לעיל, הערה 6), עמ' 143-149.

37 אנטונינוס, 23-24 (CCSL) [לעיל הערה 34], עמ' 141. בור ירמיהו והשילוח נמנים זה אחרי זה גם במקור הלגנדררי המאוחר, 'חיי קונסטנטינוס והלנה', ראה: M. Guidi, *Un fuoç di Constantino*, Rome 1908, p. 52.

38 ראה, למשל, מקרה דומה ב'שער הזהב' ששני פתחים לו וכל אחד נקרא בשם שונה: שער הרחמים ושער התשובה.

39 הנוסע מבורדו, CCSL (לעיל, הערה 34), עמ' 16.

40 בן דב (לעיל, הערה 15), עמ' 19-20.

הרומאי-ביזאנטי עם אחד הפתחים המתוארים בקצה הקארדו המשני על-גבי מפת הפסיפס של מידבא.⁴¹

בקצה המערבי מצוי היה שער ציון (באב צהיון). אין אנו יודעים את מיקומו המדויק. ייתכן שנמצא מתחת לשער ציון של ימינו, שם היה, קרוב לוודאי, שער אחר במאה ה"ג.⁴² אך ייתכן, והדברים נראים סבירים יותר, ששער זה נמצא כמה עשרות מטרים מערבה, מקום שבו היה ממוקם, כפי הנראה, 'שער ציון' בתקופה הביזאנטית.⁴³ גם לגבי שער השילוח (באב סילוואן) אין בידינו כל ידיעה. הדעת נותנת שהוא נמצא בקצה המזרחי של החומה הסוגרת אל הפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית וממנו ירדה הדרך לקדרון, לכפר השילוח ולברכת השילוח.

מוסד בלתי תלמידי

41 אבי יונה (לעיל, הערה 20), עמ' 53.

42 ברושי וצפריר (לעיל, הערה 8).

43 על כך אפשר להסיק, אם ממשיכים את קטע הרחוב שנחגלה על-ידי ברושי ליד בית כיפא הארמני (M. Broshi, 'Excavations on Mount Zion', *IEJ*, XXVI [1976], p. 87) כלפי צפון עד שהוא פוגע ברחוב הנוצרים של ימינו. נראה שזהו הרחוב המתואר במפת מידבא במקביל מצד מערב לקארדו הראשי. רחוב זה חיבר בין מרכז העיר וכנסיית הקבר ובין כנסיית ציון; במקורו היה אולי ה־ Via Praetoria של מחנה הצבא הרומאי, ראה צפריר (לעיל, הערה 16), עמ' 562, 579, וכן צפריר (לעיל, הערה 6), עמ' 268–269, 308–310. (על בעיית שערי ציון בתקופה הביזאנטית ראה: מיליק [לעיל, הערה 27], עמ' 142–143). יותר מאוחר בתקופה הצלבנית נוד השם שער ציון מזרחה ונראה שבאותה תקופה ניתן השם שער ציון לשער היציאה של הקארדו הראשי, הוא באב א־ניה של מוקדסי. וראה על כך וינסאן ואבל (לעיל, הערה 2).